

O „Janusówce” i innych domach Januszy na dawnym „Folwarku”

Dom rodziny Edwarda i Leopoldyny Januszków z lat 1912-1914, wybudowany przy ul. Poniatowskiego, tzw. "Janusówka". Widok od strony ul. Mochnackiego. Dom w czasie pierwszej wojny światowej zajmowany był przez żołnierzy rosyjskich. Został rozebrany w latach 70. XX wieku w związku z budową przychodni. Materiały Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków UM Rzeszowa

"Janusówka" od strony ul. Jagiellońskiej. Materiały Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków UM Rzeszowa

W miejscu rozebranej w latach 70. XX wieku "Janusówki" stoi dziś skrzydło Przychodni Specjalistycznej Nr 3 przy ul. Hoffmanowej 8a. Fot. Grzegorz Bukała UM Rzeszowa

Zdjęcie z budowy willi Fryderyka Janusza, obecnie siedziby Estrady Rzeszowskiej przy ul. Jagiellońskiej 24, wykonane 3 grudnia 1932 roku. Fotografia przedstawia budynek jeszcze w stanie surowym. W tle widoczny drewniany dom, który obrazuje, w jak tradycyjnej i skromnej zabudowie przedmieścia miały miejsce pierwsze próby unowocześnienia pejzażu architektonicznego miasta. Zdjęcie ze zbiorów Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa

Późniejsza fotografia dokumentująca bardziej zaawansowany stan budowy willi. Zwraca uwagę, jak duża była posiadłość Janusza, zajmowała praktycznie całe północne naroże ulic Jagiellońskiej i Poniatowskiego. U dołu zdjęcia po lewej stronie widoczny fragment "Januszkówki", natomiast o góry po prawej zabudowania gospodarczo-produkcyjne po dawnych stajniach zamkowych, które ostatecznie rozebrano w związku z budową Rzeszowskich Zakładów Graficznych. Zdjęcie ze zbiorów Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa

Ukończony dom Fryderyka Janusza na archiwalnej fotografii rodzinnej. Zdjęcie wykonane od strony południowej ukazuje eksponowane na słońce elewacje południowo-wschodnią i południowo-zachodnią, powiązane obszernym narożnym podcieniem na parterze i usytuowanym nad nim tarasem. Świadome projektowanie pokoi dziennych po najbardziej nasłonecznionej stronie oraz wiązanie mieszkania z naturalnym

otoczeniem było wówczas w lokalnej praktyce budowlanej bardzo nowatorskie. Zdjęcie ze zbiorów Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa

Willa Fryderyka Janusza, ob. siedziby Estrady Rzeszowskiej, współcześnie. Widok od strony południowej. Fot. Grzegorz Bukała UM Rzeszowa

Willa Fryderyka Janusza, ob. siedziby Estrady Rzeszowskiej, współcześnie. Widok od strony południowo-wschodniej. Fot. Grzegorz Bukała UM Rzeszowa

Wnętrze klatki schodowej willi Fryderyka Janusza. Usytuowana po północno-wschodniej stronie domu, tj. poza obrębem części dziennej, komunikowała parter z piętrem w taki sposób, że obydwa poziomy mogły funkcjonować w sposób od siebie niezależny. Zastosowana tu powtarzalność rozwiązań była również bardzo nowoczesna. Fot. Grzegorz Bukała UM Rzeszowa

Wnętrze klatki schodowej willi Fryderyka Janusza. Widoczna balustrada w stylu art-déco, stopnie wyłożone lastriko oraz szlachetna stolarka drzwiowa. Fot. Grzegorz Bukała UM Rzeszowa

Fotografia z rodzinnego archiwum ukazująca budowę trzeciego z kolei domu Januszy, tj. modernistycznej kamienicy przy ul. Poniatowskiego 10. Zwraca uwagę, że nowy dom został wybudowany w granicy posesji należącej do willi Fryderyka, którą widzimy w tle. Zdjęcie ze zbiorów Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa

Fotografia z czasów drugiej wojny światowej przedstawiająca w tle ukończoną już kamienicę przy ul. Poniatowskiego 10 oraz po lewej stronie fragment ?Januszkówki?. Zdjęcie ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej

Zmodernizowana kamienica przy ul. Poniatowskiego 10 współcześnie. Fot. Grzegorz Bukala UM Rzeszowa

Czy wiesz, że ... domów należących do rodziny Edwarda Janusza, wybitnego fotoreportera codzienności rzeszowian w dobie autonomii galicyjskiej, było aż trzy? Pierwszy został wyburzony, kolejny przekształcony i dziś tylko jedna z dawnych posiadłości Januszy zachowuje pamięć o tej zasłużonej dla miasta rodzinie, jak również kontynuuje kulturalną tradycję miejsca, które przez kilka dziesięcioleci żyło jej obecnością.

Postaci cesarsko-królewskiego nadwornego fotografa Edwarda Janusza (1850-1914), który od 1886 roku w kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 18 w Rzeszowie pod szyldem „E. Janusz” prowadził znany w całej Galicji zakład fotograficzny, pasjonatom historii Rzeszowa raczej bliżej przedstawiać nie trzeba. W ich świadomości również pojęcia takie jak „Januszkówka”, „dom Edwarda Janusza”, „dom rodziny Edwarda Janusza”, „dom Fryderyka Janusza” czy „dom rodziny Januszy” brzmią znajomo i zapewne odnoszą się do obecnej siedziby Estrady Rzeszowskiej przy ul. Jagiellońskiej 24. Mniej znanym jest natomiast fakt, iż domów należących do rodziny Januszy było trzy i tylko jeden z nich powstał za życia wybitnego fotografa. Powyższe nazwy określają więc posiadłości kilku pokoleń znanej w całym Rzeszowie rodziny i to właśnie nim poświęcona będzie niniejsza ciekawostka. Opowiemy w niej o istniejących i nieistniejących domach Januszy, tj. dwóch malowniczych willach w ogrodzie oraz nowoczesnej kamienicy, usytuowanych w swoim bezpośrednim sąsiedztwie na tzw. dawnym „folwarku” na Podzamczu.

W galicyjskim Rzeszowie u progu XX wieku „na folwarku” odnosiło się do obszaru po północno-zachodniej stronie zamku, który w czasach świetności założenia zajmowany był przez zabudowania gospodarskie. Podzamcze zaś to nazwa podmiejskiej wsi, na terenie której znajdował się dawny folwark. Dokładniej interesuje nas dzisiejszy fragment niemalże ścisłego Śródmieścia, tj. zbieg ulic Jagiellońskiej i Poniatowskiego, zajmowany przez stajnie zamkowe. Najstarsze źródło ikonograficzne tego obszaru, tj. Plan z widokiem Rzeszowa z 1762 r. autorstwa Karola Henryka Wiedemanna, uwidacznia kompleks stajni zamkowych rozplanowany na planie prostokąta z bramą wjazdową zlokalizowaną na osi po stronie południowej. Piętrowe budynki stajni wykonane w konstrukcji szachulcowej i

przykryte dachem w układzie kalenicowym, ciągną się wzdłuż zajmowanego przez prostokątny maneż wewnętrznego dziedzińca, odgrodzonego od zabudowań podwójnym szpalerem drzew. Kompleks ujęty jest od zachodu i południa odnogami Małego Stawu Podzamczego oraz od wschodu Jeziołem Bernardyńskim. Od południowego zachodu stajnie graniczą poprzez odnogę Małego Stawu Podzamczego z folwarkiem.

W połowie XIX wieku folwark i stajnie zamkowe stanowiły już niezabudowane tereny zielone. Mały Staw Podzamczy oraz Jezioro Bernardyńskie zostały już zasypane, w ich miejscu rozciągały się ogrody. Formalnie Podzamcze zostało włączone do Rzeszowa dn. 1 maja 1902 r. Decyzją Galicyjskiego Sejmu Krajowego we Lwowie z dn. 24 czerwca 1901 r. Jeszcze w pierwszych latach XX wieku okolice ul. Jagiellońskiej i krzyżujących się z nią na jej zachodnim krańcu ulic stanowiły w dalszym ciągu otwarte zieleńce graniczące od wschodu z zabudowaniami gospodarczo-produkcyjnymi na miejscu dawnych stajni. Zachowana infrastruktura służyła przez lata jako stajnie pocztowe, zajazd i hotel, a także funkcjonująca przed pierwszą wojną światową Fabryka WYROBÓW Cementowych i Betonowych inż. Adolfa Władysława Sumpera i Tomasza Pelca. Uchwałą Rady Miasta Rzeszowa z dn. 28 października 1908 r., grunty te – które jak wcześniej wspomniano z uwagi na historię i tradycję miejsca zwane były „Folwarkiem” lub „na Podzamczu” – zostały rozparcelowane i przeznaczone pod zabudowę. Wytyczono wtedy przebieg dzisiejszych ulic Jagiellońskiej, Poniatowskiego, Hoffmanowej, Mochnackiego i Unii Lubelskiej, a powstała w ciągu kolejnych dwudziestu lat luźna zabudowa domów w ogrodzie nadała temu miejscu charakter malowniczej dzielnicy willowej. Architektura wolnostojących tu domów utrzymana była w stylach historyzujących. Były tu i romantyczne „zameczki” o nieregularnych, rozczłonkowanych bryłach z wielospadowych dachami, ale też dostojne neorenesansowe wille.

Jedną z nich był dom rodzinny Edwarda Janusza, zwany powszechnie „Januszówką”, który stał przy ul. Poniatowskiego w miejscu obecnego budynku przychodni. Powstał on w latach ok. 1912-1914, czyli w ciągu ostatnich dwóch lat życia wielkiego fotografa. Na podstawie zachowanych fotografii była to dwurodzinna, bliźniacza willa na planie litery „U”, sześciopiętrowa, parterowa na wysokim podpiwniczeniu, przykryta dachem naczółkowym w układzie kalenicowym, z jednopiętrowymi narożnymi skrzydłami zadaszonymi szczytowo. Od strony ul. Poniatowskiego pomiędzy skrzydłami znajdowała się zryzalitowana czteroosiowa loggia o zamkniętych półkolistych dużych oknach. Na oprawę architektoniczną loggi o wyraźnym klasycystycznym proweniencji składały się międzyokienne pilastry, gzymsy oraz wieńczący loggię tympanon. Podobna loggia do dziś zdobi front neorenesansowej willi przy ul. Unii Lubelskiej 4, powstałej w zbliżonym czasie jako Szpital Dzieciątka Jezus Fundacji Henryka Hanasiewicza. Na elewacji ogrodowej „Januszówki” otwory okienne były rytmicznie rozplanowane na każdej osi na parterze i w części piwnicznej.

Po śmierci wybitnego fotografa i zawirowaniach pierwszej wojny światowej, dzieło męża kontynuowała wdowa Leopoldyna Janusz (1862-1934). Leopoldyna Janusz z domu Krause pochodziła z leżącego w Austrii małego miasteczka Raabs an der Thaya. Leopoldynę i Edwarda łączyła wspólna pasja fotografowania. Leopoldyna bowiem, jeszcze zanim poślubiła Janusza, prowadziła w Raabs swój własny zakład fotograficzny. Była osobą przygotowaną do uprawiania tego zawodu. Praktykowała w jednym z wiedeńskich zakładów fotograficznych, uzyskując świadectwo pomocnika fotograficznego. Edward i Leopoldyna Januszowie pobrali się dnia 26 września 1889 roku i doczekali trzech córek, Doroty, Marii i Heleny, oraz jednego syna Fryderyka. Leopoldyna była kobietą bardzo przedsiębiorczą, ale też o szerokich horyzontach i zapewne wizjonerskim usposobieniu. To właśnie ona miała odwagę jako jedna z pierwszych przeciwstawić się schematom i zrealizować w mieście tak silnie przywiązany do tradycji, jakim był Rzeszów, nowoczesną myśl architektoniczną.

Otóż w 1932 roku po przeciwnej stronie ul. Poniatowskiego, na której, jak wiemy, stał już dom rodzinny Januszy, rozpoczęła ona budowę kolejnego domu z przeznaczeniem dla syna Fryderyka. W odróżnieniu od „Januszówki”, której architektura wyraźnie nawiązywała do tradycyjnej formy szlacheckiego dworu, willa Fryderyka prezentuje styl zdecydowanie modernistyczny. Zachowała się obszerna relacja fotograficzna dokumentująca poszczególne etapy inwestycji, wiele zdjęć nosi dokładną datę wykonania, co pozwala na precyzyjne określenie czasu i tempa realizacji obiektu. Zdjęcie z dn. 3 grudnia 1932 r. przedstawia stan surowy otwarty, natomiast fotografia z dn. 19 października 1933 r. dokumentuje stan surowy zamknięty oraz prowadzenie prac wykończeniowych na zewnątrz. Na zdjęciach z 1934 r. willa jest już wykończona i starannie utrzymana w obejściu. Dom od ul. Jagiellońskiej oddzielał przepiękny ogród, przez który biegła do wejścia utwardzona droga i chodnik z betonowych płytek. Willę cechował wysoki standard wykończenia i wyposażenia, w domu funkcjonowały instalacje elektryczna, wodno-kanalizacyjna, gazowa, pomieszczenia ogrzewano piecami kaflowymi licowanymi kafkami berlińskimi z fazką. Posesję otaczało ogrodzenie z siatki na słupkach stalowych osadzonych na betonowych cokółkach. Willa do końca lat 50. XX w. sąsiedowała od wschodu z obiektami gospodarczo-produkcyjnymi po dawnych stajniach zamkowych, które ostatecznie rozebrano w związku z budową Rzeszowskich Zakładów Graficznych.

Willa Fryderyka Janusza to pierwszy w mieście budynek o zdecydowanej nowoczesnej formie wpisującej się w estetykę umiarkowanego modernizmu lat 30. XX w. W pierwszej poł. lat 30. XX w. w architekturze Rzeszowa dominował zmodernizowany klasycyzm operujący uproszczonym detalem architektonicznym o wyraźnej proweniencji klasycystycznej. Popularne były pilastry, lizeny, gzymsy działowe, belkowania, tympanony. Styl ten dominuje w zabudowie ul. Jagiellońskiej u wylotu ul. 3 Maja (kamienice przy ul. Jagiellońskiej 6, 7 i 8), a także pojawia się m. in. przy ul. Hoffmanowej 13, ul. Ficowskiego 4, Kraszewskiego 10, Jałowego 17A. Zdecydowane odejście od tradycyjnych form nastąpiło w latach 1935-1936, w tym czasie powstały modernistyczne wille miejskie m. in. przy ul. Szopena i ul. Dekerta. Dom Januszów wyprzedził więc znacznie w mieście modę na nowoczesność i wpłynął na akceptację modernizmu wśród przywiązanych do tradycji mieszkańców i jego rozpowszechnienie w zabudowie miejskiej. Willę cechuje rezygnacja z architektonicznego detalu, swobodne, asymetryczne skomponowanie bryły, dbałość o ekspozycję i wyraz plastyczny nie tylko elewacji frontalnej, powiązanie architektury z krajobrazem poprzez obszerny narożny taras, dodatkowo dynamizujący sylwetkę domu, ekspozycja pomieszczeń dziennych na południe oraz pomieszczeń gospodarczych na północ. Elementami dodającymi budynkowi „swojskości” i „rustykalności” jest okładzina cokołu z łamanego piaskowca. O ile z zewnątrz dom Fryderyka Janusza wyraźnie odcinał się swoją prostotą na tle innych malowniczych willi na „folwarku”, o tyle wewnątrz prezentował rozwiązania jeszcze bardzo tradycyjne, nawiązujące do modnego wówczas w wnętrzarstwie stylu art-déco. Do dziś budzi zachwyt unikatowa balustrada klatki schodowej z metalowymi przesłami wypełnionymi geometryczną kompozycją, a także zachowana stolarka drzwiowa oraz parkiety i sufity z fasetami na pierwszym piętrze domu. W 2021 roku budynek przeszedł gruntowny remont elewacji wraz z konserwacją cokołu z piaskowca, który po latach zaniedbań przywrócił obiektowi jego najcenniejsze cechy stylowe.

W latach 1934-1935, naprzeciw „Januszówki” przy ul. Poniatowskiego 10, już po śmierci Leopoldyny, powstał kolejny dom dla dzieci fotografa, zachowany do dziś. Podobnie jak w poprzednich inwestycjach realizacji domu towarzyszyła obszerna dokumentacja fotograficzna. Była to również modernistyczna, wielorodzinna kamienica w docelowej zabudowie zwartej. Trzykondygnacyjna,

trzyosiowa, z zaakcentowaną kompozycyjnie na osi narożnej klatką schodową oknem typu „termometr”, przykryta dachem dwuspadowym w układzie kalenicowym. Autorem planu tego domu był działający w Rzeszowie architekt Franciszek Stążkiewicz, który w 1929 roku zaprojektował również przy „Januszówce” garaż samochodowy. Pozwala to z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, iż Franciszek Stążkiewicz mógł być także w ramach swojej wieloletniej współpracy z rodziną, z którą zresztą był zaprzyjaźniony, autorem willi Fryderyka. Dotąd bowiem nie udało się ustalić projektanta domu. Ponadto, powołując się na ustną relację rodzinną, duży udział w ostateczny wygląd domu miał sam Fryderyk Janusz, absolwent studiów prawniczych w Krakowie i Wiedniu, a następnie sędzia w Sadzie Rejonowym w Rzeszowie. Wcześniej sporo podróżował i miał okazje zapoznać się z najnowszymi trendami w architekturze, które potem jako jeden z pierwszych przeschepił do zabudowy Rzeszowa. Wiemy na pewno, że spod jego ręki wyszła koncepcja ogrodu, który wówczas budził spore zainteresowanie jako jeden z najatrakcyjniejszych założeń zielonych w Rzeszowie.

O ile, tak jak wspomniano na wstępie, wielu mieszkańców Rzeszowa bez problemu potrafi powiązać z Edwardem Januszem zachowaną do dziś willę jego syna Fryderyka przy ul. Jagiellońskiej 24, o tyle pewnie mało kto zdaje sobie sprawę, że także ten niepozorny, spokojny odcinek ul. Poniatowskiego łączący ul. Jagiellońską z ul. Mochnickiego, historycznie był także przestrzenią życia rodziny pioniera rzeszowskiej fotografii. Z uwagi na obecność swoistego zespołu trzech domów rodzinnych w rejonie skrzyżowania ulic Jagiellońskiej i Poniatowskiego („Januszówka”, w czasie pierwszej wojny światowej zajmowana przez żołnierzy rosyjskich i znacznie zniszczona, została rozebrana w latach 70. XX w. w związku z budową przychodni.), miejsce to wiąże się i utożsamia z rodem Januszy, który na przełomie wieków wpłynął na rozwój miasta i przez pokolenia kształtował obyczaje i kulturę jego mieszkańców. Dom Fryderyka Janusza jako zachowana materialna spuścizna rodziny kontynuuje tradycję i tożsamość tego miejsca, przez co obok uniwersalnej wartości artystycznej, posiada nieocenioną w kontekście dziejów i wieloaspektowego rozwoju miasta wartość historyczną, naukową i poznawczą. Istotny jest również fakt, iż willa w odróżnieniu od domu przy ul. Poniatowskiego 10, który pełni dziś funkcję administracyjno-biurową, jest siedzibą placówki kulturalnej, co dodatkowo wzmacnia rolę obiektu w budowaniu lokalnej tożsamości i międzypokoleniowej łączności mieszkańców w oparciu o spuściznę Januszków.

Karolina Chomiczewska
Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków
Urzędu Miasta Rzeszowa

Źródła:

E. Kaliszewska, K. Krzysztofowicz, ... *czas w kadrze zatrzymany. Edward Janusz i jego fotografie*, Rzeszów 2018
K. Chomiczewska, *Willa rodziny Edwarda Janusza, tzw. „Januszów” przy ul. Jagiellońskiej 24*, karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, Rzeszów 2019, archiwum WUOZ